

- українські стосунки: тягар історії // *Історичні есе*. – Т.1. – К., 1994; Мірчук П. *Українсько-московська війна, 1917-1919*. – Торонто, 1957; Стахів М. *Західна Україна: Нарис історії державного будівництва і збройної дипломатичної оборони в 1918-1923*: В 7-ми т. – Скрентон, 1959-1961; його ж. *Україна в добі Директорії УНР*: В 7-ми т. – Торонто, 1962-1965; Юрченко О. *Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті: З приводу десятиріччя смерті О. Юрченка*. – Мюнхен, 1971.
10. Галайчук Б. *Берестейський мир і окупація України: Правна і політична оцінка // Український самостійник*. – 1958, – Лютий. – Ч. 6.; Геґ М. *Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права // За велич нації*. – Нью-Йорк, 1955.
11. Вінар Л. *Євген Онацький – чесність з нацією, 1894-1979 // Український історик (Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен)*. – 1980. – Ч.1-4; Господин А. *Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський, барон М. Василько*. – Вінніпег, 1989; *Збірник на пошану Олександра Шульгина, 1889-1960*. – Париж-Мюнхен, 1969; Трембіцький В. *Українська консульська служба, 1918-1934 // Літературна Україна*. – 1990. – 9, 16 серпня; Хома І. *Апостолький Престілі і Україна, 1919-1922*. – Рим, 1987.
12. Варгатюк С. *Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // Нова політика*. – 1996. – № 2; Веденєєв Д. *З досвіду побудови дипломатичної служби України // Розбудова держави*. – 1993. – № 3; Веденєєв Д. *Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.): Автореф. кан. іст. наук*. – К., 1994; Веденєєв Д., Гошуляк А. *Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть*. – 1998. – № 1.
13. Вячеслав Липинський: *З епістолярної спадщини*. – К., 1996; Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття*. – К., 1996; *Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз*. – К., 1996; Гентош Л. *Дипломатичні контакти УНР з Апостольською столицєю в 1919-1921 рр. у контексті східної політики Римської курії // Україна модерна*. – 2000. – № 4-5; Гончар Б., Городня Н. *Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал*. – 2000. – № 2; Держало М. *Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр.* – К., 1998; Павлюк О. *Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923 рр.)*. – К., 1996; Павлюк О. *ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому*. – Вип. 7. – К.-Львів, 1995; Павлюк О. *Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917-1921 рр.) // Київська Старовина*. – 1999. – № 1.
14. Стрельський Г.В. *Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.)*. – К., 2000.
15. *Нариси з історії дипломатії України*. – К. 2001.

В.М. Лазуренко

**СОЦІОЛОГІЧНЕ АНКЕТНЕ ОПИТУВАННЯ
1922 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ВЗАЄМВІДНОСИН ЗАМОЖНОГО
СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ З ІНШИМИ ГРУПАМИ
СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ**

Нововведення в аграрному секторі народного господарства, що мали місце в 20-ті рр. минулого століття, і ті, які впроваджуються нині, мають у своїй основі чимало спільного. Їх об'єктивне вивчення,

врахування досвіду минулого, який мав як позитивні, так і негативні наслідки, має не лише пізнавальне, але і важливе практичне значення. Проблема соціально-економічних взаємин заможного селянства України в роки нової економічної політики (непу) з іншими соціальними групами села в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників все ще залишається недостатньо з'ясованою, потребує подальшого, суто наукового, скрупульозного підходу у її вивченні.

Вважаємо за доцільне наперед зазначити, що радянська історіографія давала заможному селянському господарству часів непу декілька визначень: “куркульське”, “заможне”, “господарство непманської буржуазії”, “підприємці в землеробстві”, “господарство сільськогосподарської буржуазії”, “глитайське господарство”. В сучасній науковій літературі розрізняють три типи господарств заможних селян (так званих “куркулів”): дореволуційні “куркулі”, “куркулі радянські”, тобто ті, що збагатилися в результаті жовтневого перевороту 1917 р. при сприянні радянської влади; “куркулі” лише за назвою, а в дійсності – середняки і навіть бідняки, що чинили опір насильницькій колективізації [1, 26].

Стан наукового вивчення проблеми специфічних особливостей взаємовідносин заможних груп українського селянства в роки непу з іншими соціальними групами села дозволяє твердити, що ці стосунки стали предметом самостійного наукового вивчення [2]. З іншого боку, при цьому був упущений аналіз соціологічного опитування, яке мало місце в українському селі у 1922 р.

Автор статті ставить за мету дослідити анкетне опитування 1922 р. як джерело з'ясування взаємовідносин заможного селянства з іншими групами селянського середовища. Об'єкт вивчення – українське селянство доби непу, предмет – соціологічне анкетне опитування 1922 р. як джерело з'ясування взаємовідносин заможного селянства з іншими групами селянського середовища.

Соціологічне анкетне опитування 1922 р. відносно соціальних процесів, які мали місце в тогочасному українському селі, дозволяє простежити цікаві соціально-економічні аспекти взаємовідносин заможного селянства (за термінологією 1922 р. – “куркульства”) з іншими тогочасними прошарками селянства.

Розглянемо деякі запитання цього опитування. Так, наприклад, одне із них було сформульоване так: “Якими способами та прийомами куркульство і міцні середняки поневолюють бідноту?” [3, 192]. Результат опитування з приводу цього показав таке. Заможне селянство на початковому етапі непу справді силою власної господарсько-інвентарної переваги ставило бідніші групи селянства в економічну та іншу залежність різноманітними способами. Аналіз вищезгаданого соціологічного обстеження дає змогу виділити такі способи цієї залежності: надання в займи продукції сільськогосподарського виробництва та насіннєвий матеріал (за який бідніше селянство змушене було відпрацювати в господарстві заможного селянина); праця за продукти харчування, за обробіток землі; скупівля майна, худоби тощо. Спостерігався метод поневолення заможним селянством бідних груп села під час голоду 1921-1923 рр. Так, у поданій соціологічній анкеті Григорівської

волості Запорізького губкому КП(б)У із згаданого вище способу прямо звучала відповідь на поставлене питання – “на основі голоду” [4, 104-105]. У цій характеристиці анкетного опитування по Запорізькому повітовому комітеті КП(б)У зазначалося, що заможні селяни “...скуповують майно за безцінь, дають у займи насіння за умови повернення в два рази більше. Крім того, куркульство впливає на психологію бідноти тим, що даючи останнім в борг, цим самим змушує завжди головним чином на зборач рахуватись з їх думкою. Звідси слідує, що матеріальна залежність тягне за собою і до певного ступеня політичну” [4, 112].

Аналізуючи тарифи оплати праці заможним селянством у бідніших груп селянства, є підстави констатувати, що вона в окремих місцях була нижчою за ринкову. Родомишельський повітовий комітет Київського губкому КП(б)У в поданому обстеженні зазначав, що заможні селяни “поневолюють наданням в займи продуктів і допомогою інвентарем за відробіток, при чому вартість робочого дня виходить на 50 % нижче середньої ринкової” [5, 2].

Із понад сорока запитань анкетування близько десяти прямо чи опосередковано стосувалися соціально-економічних та політичних особливостей існування на селі так званого “куркульства”, його взаємостосунків з іншими групами селянства. Виходячи з цього, ми спробуємо узагальнено охарактеризувати те чи інше питання, проаналізувавши дані всієї кількості соціологічних анкет, які вдалось опрацювати у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України).

Без перебільшення вирішення в “правильному руслі” земельного питання найбільше хвилювало радянську владу, а тому особлива її увага зосереджувалася на об’єктивному визначенні розмірів земельних запасів у так званих “ворогів радянської влади” – “куркулів,” а також земельних запасів, які орендувало так зване “куркульство” в інших соціальних групах села. Аналіз запитання поставленого у соціологічному анкетуванні – “Скільки землі орендовано куркулями?” – показує таке. Більшість даних констатує той факт, що на місцях, тобто в сільрадах заможним селянством угоди оренди не реєструвалися з ряду об’єктивних причин, а тому визначити кількість орендованої ним землі протягом 1922 р. було досить складно.

Красилівська волость Роменського губкому КП(б)У так і засвідчувала: “Вести облік неможливо” [4, 22-23]. Аналогічна ситуація спостерігалася у більшості волостей губернії тогочасної України. Сковородецька волость згаданої вище губернії відносно цього констатувала: “Важко вести облік, оскільки договори про це в ради не представляються” [4, 19-20]. На підставі аналізу відповідей анкетування, наприклад, тогочасна Катеринославська губернія подає, хоча і поодинокі, факти реєстрації орендних відносин заможним селянством. “Земля береться на 1 рік, 2, 3 роки”, – свідчить Адамівська волость Верхньо-Дніпровського повітового комітету КП(б)У згаданої губернії. Попельнастівська волость цього ж повітового комітету наводить тогочасні статистичні дані про те, що “офіційних угод на оренду – 2 на 60 дес., а приватним шляхом – до 180 дес.” [4, 37-38]. “200 десятин з середняками” [4, 62] знаходилось, згідно з

даними анкетування, в Ново-Павлівській волості цієї ж губернії.

Картину орендних відносин, які мали місце в тогочасній Київській губернії у 1922 р. подає нам Родомишельський повітовий комітет КП(б)У: “Важко встановити кількість орендуваної куркулем землі, – зазначалося в соцанкеті, – оскільки оренда за взаємним бажанням здійснюється не офіційно; куркуль не хоче виявляти загальну кількість землі, яку він обробляє, а неможливі боїться, що при виявленні неможливості обробити свій наділ, здана в оренду земля буде відібрана. З цієї причини, а також і тому, що оренда короткострокова, навіть не на одну сівозміну, а тільки на один урожай, договори в сільрадах зовсім не регулюються. Великий процент неможливих земель свою в оренду здають переважно куркулю. Випадків оренди біднішими землі не спостерігається. Земля здається в оренду зі снопа (1/3 частина урожаю)” [5, 2]. Аналогічну ситуацію подає і Сквирський повіт Київського губкому КП(б)У: “Ніякої реєстрації орендних договорів ніде не ведеться. Жодний договір ніде не зареєстрований. Загальне враження таке, що оренда куркулями у бідняків розвинута набагато більше, ніж бідняками у куркулів. Оренда досить розвинута і саме вона є причиною зростання куркульства, оскільки після розкуркулення оренда є в сутності, єдиним засобом концентрації господарства” [5, 6].

Встановити об’єктивно реальну кількість земель, яку орендувало заможне селянство за даними 1922 р., проблематично, оскільки орендні відносини перебували у стихійно-прихованому стані. Єдине, що ми можемо з упевненістю твердити, що у результаті революційних подій 1917-1920 рр. розподіл, оренда землі за окремими групами селянських господарств докорінно змінилися. Оренда заможними селянськими господарствами, як засвідчує аналіз соціологічного анкетування 1922 р., зустрічалася лише як виняток. Поясненням цьому є ряд об’єктивних чинників, які криються в наслідках насильницької експропріації земель, що були у приватній власності так званих “дореволюційних куркулів”. “Зате ці сильні селянські групи становлять на цей час головну масу орендарів землі, що намагаються привести до згоди свої чималі засоби виробництва з укороченим землекористуванням” [13, VIII].

Неоднозначною є і ситуація із визначенням реальних розмірів всіх земельних запасів заможних селян у 1922 р. Запитання під номером 18 анкетування, що ми аналізуємо відносно соціальних процесів на селі, було поставлене так: “Скільки десятин орної землі в середньому і максимумі нині є у заможного селянина (з орендою)” [3, 192]. Опрацювання джерел дозволяє твердити, що орні землі (з орендою) у заможного селянства протягом 1922 р. коливалися в межах від 4 десятин (мінімальна межа) до 30 десятин (максимальна межа). У більшості випадків фіксується середньоарифметична кількість земель у заможних селян від 12 до 15 десятин [4, 32, 35, 49, 51, 58, 60, 62, 63, 66, 75, 101, 104; 5, 2, 6]. Так, наприклад, Адамівська волость Катеринославської губернії подає “12 десятин в середньому по всій волості” [4, 32-34]. В Новопокровській, Нікопольській, Ново-Павлівській, Бедетській, Александропольській волостях згаданої губернії відповідно 12; 11; 12; 12; 15 десятин [4, 49, 60, 62, 66, 63]. В окремих волостях все ж таки фіксувалася

досить велика кількість концентрації землі в заможних селян – близько 30 десятин [4, 104; 5, 2,6], а Піщевська волость Роменського повіту подає навіть 50 десятин [4, 12-13].

Слід зазначити, оскільки соціологічне дослідження проводилося не на всій території тогочасної України, а лише у певних відібраних для цього губерніях, то отримані результати через особливості географічно-економічних умов цих територій різняться. Так, наприклад, заможне селянство Катеринославського губкому фіксується в співвідношенні до їхніх земельних запасів і має відповідно: мінімально – 4 десятини [4, 49, 51, 46], маскимально – 28 десятин [4, 37]; Запорізького – мінімально – 3 десятини [4, 92-93], маскимально – 30 десятин [4, 104], Роменського – маскимально – 50 десятин [4, 12] (мінімально не представлено. – В.Л.); Донецька – мінімально – 4500 десятин [4, 25], маскимально – “11/2 десятин на їдка” [4, 30]. З усіх поданих у соціологічному опитуванні губерній, найбільша концентрація землі у заможного селянства фіксується у волостях Київського губкому КП(б)У: “В середньому орна земля куркуля разом з орендованою землею рівняється 15-20 дес., максимум 20-26 дес., як виняток зустрічаються куркулі із засівом до 30 дес., але чим даліші, тим більше буде таких “куркулів”” [5, 6].

Підводячи певні аналітичні підсумки, доходимо таких висновків. Без перебільшення, нова економічна політика у 1922 р. сприймалася заможним селянством, а також певною групою міцного середняцтва як відступ радянської влади від основних завоювань так званої “диктатури пролетаріату”, а тому вони вбачали в дозволеніх ринкових відносинах перспективу подальшого успіху для розвитку власного приватного господарства. Земля для заможних селян була одним із головних факторів їхнього подальшого економічного зростання. Реалії тих років переконують, що не всі селяни мали змогу її обробити, оскільки засобів виробництва в них було недостатньо (а то і зовсім відсутні). Те, що в певній групі заможних селянських господарств кількість всієї землі доходила до 30-50 десятин – це були виключно, на нашу думку, поодинокі господарства міцних “дореволюційних куркулів”, які різними шляхами (ми на цьому не акцентуємо увагу, адже це є питання іншого дослідження) зберегли власний капітал, маючи неконфісковану велику кількість засобів виробництва, мали змогу обробити землю.

Та частина селянських господарств, у яких земельні запаси були в межах 10-15 десятин, це також ті, “дореволюційні куркулі”, але до них слід зарахувати і тих осіб, які скористалися (в силу різних обставин) подіями революції 1917-1920 рр. для збагачення власних господарств, тобто це вже так звані “куркулі радянські”. Селяни, у котрих земельний запас коливався в межах 3-4 – 10 десятин – це ті сім’ї, які ставши на позиції приватного індивідуального господарювання, силами власних сімей (родин) обробляли землю, орендуючи при цьому в заможних груп селян інвентар, а згодом, накопивши необхідний капітал, купували собі власний. Це, на наш погляд, були чесні трударі-селяни, які згодом, у результаті ефективного використання ринкових механізмів непу (і не лише їх) та внаслідок самовідданої праці, землеробського хисту і підприємницького таланту, у фінансово-економічному плані стали вищими

порівняно з іншими групами селянства (у першу чергу, із бідняцьким і нижче середняцьким, якщо брати за встановленою у радянській історіографії термінологічною градацією всіх тогочасних селянських груп). Саме це селянство у розквіт непу стало основним виробником товарної сільськогосподарської продукції, а їхні господарства визначалися високим ступенем науково-технічного прогресу.

1. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси, 2005.
2. Богушевський В.О. О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии // Большевик. – 1925. – № 9-10; Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Харків, 1927; Хряцова А. Группы и классы в крестьянстве. – М., 1926; Денисовець П.М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921-1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1968. – № 1; Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). – Харків, 1974; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.). – Харків, 1991; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К., 1996; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003; Корноненко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси, 2004.
3. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 990.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1072.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1073.
6. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Харків, 1927.

В.Ф. Боєчко

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (ПУБЛІКАЦІЇ КІНЦЯ 20-X – 50-X РР. XX СТ.)

Питання соціалістичної перебудови села, зокрема, суцільної колективізації привертало увагу дослідників протягом тривалого часу. Інтерес до цієї проблеми зумовлений тим, що події, які розгорталися в економіці, сільському господарстві та суспільстві в цілому в перші радянські десятиріччя були неординарними та унікальними не лише для вітчизняної, але і для світової історії. Соціально-економічні зміни, що відбувалися на селі під час проведення суцільної колективізації, зумовили руйнацію усталених аграрних відносин та небачене до того за масштабами усупільнення селянських господарств. Це на тривалий час визначило як особливості розвитку сільського господарства країни, так і долю мільйонів задіяних у цьому процесі людей, суттєво вплинуло на різні аспекти життя суспільства: формування світоглядних позицій, моралі, ідеології.